

DE NIEUWE REFLECTIE OP RELIGIE

OVER *RELIGIE IN NEDERLAND, RADICAAL RELATIONISME & DE
WOONGROEP (2014)* VAN *FRANCA TREUR*

Bachelor eindwerkstuk Moderne letterkunde & Religie en cultuur

Taal- en cultuurstudies

P.K. van der Perk
3947505

begeleider: Sven Vitse

Universiteit Utrecht

januari 2016

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
<i>THEORETISCH KADER</i>	4
2. Religie in de huidige maatschappij	4
2.1 De status van religie op mondiaal niveau	4
2.2. De status van religie in Europa.....	5
2.3. De status van religie in Nederland.....	5
2.3.1. Tendens van ontkerkelijking.....	6
2.3.2. Tendens van spiritualisme (binnen en buiten de kerk).....	7
2.3.3. Tendensen onder jonge gelovigen, waaronder toename van orthodoxie... ..	8
3. Religie in de Literatuur	9
4. De nieuwe schrijversgeneratie	10
5. Ontzuiling, ontworteling en nieuwe vormen van worteling.....	13
6. Methode en verantwoording.....	14
<i>ROMANANALYSE EN INTERPRETATIE</i>	15
7. Samenvatting van <i>De woongroep</i>	15
8. Romananalyse	16
8.1 Tijdsverloop en vertelperspectief	16
8.2 Motieven.....	17
8.2.1. Verbinding.....	17
8.2.2. De consumptiemaatschappij.....	18
8.2.3. Identiteitsconstructie.....	19
8.2.4. Idealen.....	20
8.2.5. Relaties.....	21
8.2.6. Religiositeit.....	22
9. Conclusie.....	25
8. Bibilografie.....	16

1. Inleiding

Op internet verschenen de afgelopen jaren verschillende krantenartikelen over *de nieuwe schrijversgeneratie* met koppen als ‘Een nieuwe schrijfgeneratie: op welke auteurs onder de dertig moeten we letten?’ (NRC 25 oktober 2013) en ‘Hier zijn ze: de nieuwe Grote Drie van de literatuur’ (Elsevier, oktober 2013). In 2014 bekritiseerde schrijver A. Benali op social media deze nieuwe schrijversgeneratie. De uitgekomen boeken lijken volgens hem qua thematiek erg op elkaar. De hoofdpersonages zijn hoogopgeleid, neurotisch en verwend en hebben dan ook problemen die nergens over gaan, aldus Benali (2014). De jonge schrijvers wordt vaker verweten niet deel te nemen aan het maatschappelijk debat, maar vooral met de eigen ‘problemen’ bezig te zijn (Buitenhof 2015). Zij geven zelf aan het niet eens te zijn met de kritiek van navelstaarderij. Personages zijn wel veel bezig met de eigen identiteit, die door anderen wordt geconstrueerd. Het in relatie zijn met anderen is een voorwaarde daarvoor (Olnon & Van Dijk 2015). Het maatschappelijk debat is voor de nieuwe schrijversgeneratie daarnaast wel degelijk belangrijk. Zij verkennen nieuwe vormen van engagement, aldus A. Matthijsen (Buitenhof 2015). Dit is een engagement dat geen oplossing biedt, maar toont dát het misgaat.

Ook Franca Treur behoort (1997) tot de schrijvers van de nieuwe schrijversgeneratie. In 2009 debuteerde zij met de roman *Dorsvloer vol confetti*. Treur groeide op in Zeeland in een gereformeerd gezin en haar kennis over deze leefwereld heeft zij gebruikt in *Dorsvloer vol confetti*. In 2014 kwam *De Woongroep* uit, de tweede roman van Franca Treur. In de jaren zestig was taboedoorbreking door choquering de overheersende houding in de literatuur ten opzichte van religie (Goedgebuure 2010). De ontzuiling van de jaren zestig zou hebben geleid tot een ‘ontworteling’ waardoor de eigen ‘identiteit’ van Nederlanders niet langer duidelijk is voor hen (Van den Hemel 2015). Volgens Goedgebuure (2010) is Treurs houding ten opzichte van religie er een van ‘liefde en nostalgie’. Zij heeft gebroken met haar geloof en staat kritisch tegenover het wereldbeeld waarin zij opgroeide, maar haar stijl is er niet een van taboedoorbreking door choquering, in tegenstelling tot de literatuur van Reve, ‘t Hart en Wolkers. De aandacht van Treur voor religie zou je kunnen interpreteren als een teken van het nieuwe engagement dat zich kenmerkt door het zoeken naar verbinding als een reactie op de ontworteling.

In dit eindwerkstuk komen mijn twee hoofdrichtingen ‘Moderne letterkunde’ en ‘Religie en cultuur’ samen. In het eerste deel van het eindwerkstuk onderzoek ik wat de status is van religie in de huidige maatschappij. Ik onderzoek de status van religie in de wereld, in Europa en in Nederland. Ook het fenomeen religie in de literatuur en de nieuwe schrijversgeneratie worden besproken. In het tweede deel van het eindwerkstuk probeer ik door middel van een romananalyse en bijbehorende interpretatie, met behulp van het in deel één verkregen theoretische kader, een antwoord te vinden op de volgende onderzoeksvraag: *In hoeverre is De woongroep (2014) van Franca Treur een afspiegeling van de status van religie in de huidige Nederlandse maatschappij?*

2. Religie in de huidige maatschappij

'The world today is as furiously religious as it ever was, and in some places more so than ever.' – P. Berger

2.1 De status van religie op mondiaal niveau

Volgens de *Dikke van Dale* betekent 'secularisatie': 'verwereldlijking' en daarnaast: 'het proces waardoor de voornaamste sectoren van het maatschappelijk leven onttrokken werden aan de kerk en het geloof' (Van Dale 2009). In verschillende landen, waaronder Nederland, heeft er in de afgelopen eeuwen secularisering plaatsgevonden. Dit wordt ook wel 'de scheiding van kerk en staat' genoemd (Kromhout 2009). In de negentiende eeuw meenden denkers als Karl Marx, Émile Durkheim en Sigmund Freud dat religie steeds minder belangrijk wordt voor mensen in een samenleving als deze zich ontwikkelt tot een moderne, industriële maatschappij. Hun gedachtegoed was niet nieuw. Al in de Verlichting ontstond het idee dat als gevolg van de ontwikkelingen die de Verlichting bracht, religie uiteindelijk uit de samenleving zal verdwijnen. Deze 'secularisatietheorie' was in de twintigste eeuw conventioneel gedachtegoed onder sociologen (Norris & Inglehart 2011, p. 3).

Sinds het nieuwe millennium is er in toenemende mate sprake van kritiek op de secularisatietheorie. R. Ingehardt en P. Norris (2011) concluderen in het onderzoek *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* bijvoorbeeld dat er in de huidige eeuw meer religieuze mensen in de wereld zijn dan ooit tevoren en ook stellen zij dat hun aandeel in de wereldbevolking toeneemt. Er is bijvoorbeeld een groei van het geloof in de islam (Arjomand 2013), er is een evangelische opwekking gaande in Latijns-Amerika en er is de opkomst van newagespiritualiteit in Europa (Ingehardt & Norris 2011). Maatschappijen zijn ontwikkeld tot de moderne, industriële maatschappijen die Marx, Durkheim en Freud voor ogen hadden en dit is gepaard gegaan met secularisatie, maar religie is niet uit de maatschappij verdwenen, integendeel. Uit een onderzoek uit 2012 blijkt dat in dat jaar acht op de tien ondervraagden zich identificeerde met een religieuze groep. 32% van de wereldbevolking is volgens het onderzoek christen, 23% moslim, 15% hindoe, 0.2% jood, 6% belijdt een volksreligie en zo'n 58 miljoen mensen (nog minder dan één procent van de wereldbevolking) belijden een andere religie. Ook dit rapport maakt dus duidelijk dat religie nog steeds een belangrijk fenomeen is in de wereld, evenals decennia geleden het geval was (Brunn 2015).

Hoe kan het dat de secularisatietheorie zo hardnekkig is? Hier zijn volgens mij verschillende redenen voor. Een tijd lang leek de secularisatietheorie uit te komen. Het aantal religieuzen in de wereld is namelijk een tijd lang wel degelijk afgenomen. Sinds 1970 neemt dit aantal echter weer toe (Arjomand 2013). In verschillende publicaties worden er conclusies getrokken uit percentages van voor 1970. Daarnaast is er in verschillende westerse landen al decennialang een ontkerkelijking aan de gang (Johnson & Grim, 2013.) Men leidt hier vaak uit af dat er een evenredig grote afname aan religiositeit moet zijn in deze landen. Later in dit hoofdstuk wordt uitgelegd dat deze aanname onjuist is.

2.2. De status van religie in Europa

Het christendom is van oudsher de grootste religie in Europa. Aan het begin van de vorige eeuw was zo'n 95% christen, aan het begin van deze eeuw was dat 80% (Johnson & Grim 2013). Daarnaast wonen de meeste christenen niet langer op het noordelijke halfrond, maar op het zuidelijke halfrond (Stolk 2013). Sinds 1973 geeft het SCP rapportages uit over de godsdienstige situatie in Nederland. In *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (De Hart 2014) wordt de huidige status van religie in Nederland en Europa geschetst. In Europa is volgens De Hart (2014) het aantal moslims toegenomen, o.a. door migratie. Ook is het aantal ongelovigen toegenomen. Volgens De Hart (2014) noemt een meerderheid van de inwoners van Europa zichzelf (in 2014) toch gelovig.

In 2003 werd het boek *Religion in Europe at the End of the Second Millennium: A Sociological Profile* gepubliceerd. Greely (2003) stelt hierin dat de mate van religiositeit in Europa verschilt per land. In sommige Europese landen is volgens Greely (2003) de religiositeit toegenomen, met name in de postcommunistische landen zoals Rusland. In bepaalde landen is deze afgenomen, met name in Frankrijk, Nederland, en Groot-Brittannië. In andere landen is deze ongeveer gelijk gebleven, zoals in Italië, dat overwegend katholiek is. Vergelijkbare conclusies worden getrokken in *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (De Hart 2014).

2.3. De status van religie in Nederland

Volgens Greely (2003) is de religiositeit in Nederland dus afgenomen. In 2009 bracht het CBS de rapportage *religie aan het begin van de 21ste eeuw* uit, die een beeld geeft van de huidige mate van religiositeit in Nederland. Een volkomen christelijk land was Nederland nog in 1860. Veertig procent van de bevolking was toen protestants en 60 procent katholiek. In 1930 bleken deze percentages afgenomen en door verschillende processen kwam er vanaf 1950 een ontzuiling met als gevolg een flinke ontkerkelijking. In 2008 was nog 58 procent

van de bevolking gelovig, aldus het CBS (2009). 29 procent van de Nederlanders is in 2008 rooms-katholiek, 9 procent hervormd, 4 procent gereformeerd, 6 procent behoort tot de PKN, 4 procent is moslim en 6 procent voelt zich betrokken bij een ‘andere kerk of levensbeschouwelijke groepering’ (CBS 2009, p. 3). Sinds 1971 worden er ook cijfers bijgehouden over kerkgang. In 1971 ging nog bijna 40 procent elke maand naar de kerk. In 2008 was dit percentage nog maar 19 procent. Een meerderheid van de Nederlanders voelt zich volgens het CBS (2009) toch nog steeds aangetrokken tot een religieuze levensbeschouwing. In de volgende alinea’s zal deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid worden verklaard. In deze alinea’s zal ik vier tendensen bespreken die in Nederland zichtbaar zijn.

2.3.1. Tendens van ontkerkelijking

Een aspect uit de secularisatietheorie dat moet worden erkend is het feit dat bepaalde religieuze instituties in de wereld (zoals de kerk) in West-Europa door de secularisatie aan gezag hebben ingeboet. De theoloog S. Murray (2004) stelt dat de periode 400-1900 een periode was waarin de kerk in Europa een grote macht had, doordat deze werd ondersteund door de staat. Nu is er in Europa een nieuwe context ontstaan die volgens Murray (2004) ‘Post-Christendom’ heet. Het aantal mensen dat lid is van een kerk neemt al decennialang af. Kerkgebouwen worden als gevolg daarvan gesloten of ze krijgen nieuwe functies zoals die van winkelpand. In het *Post-Christendom* zijn er andere en nieuwe rollen weggelegd voor ‘de kerk’ als instituut. Plaatselijke kerken blijken bijvoorbeeld een belangrijke rol te zijn gaan spelen in het faciliteren van vrijwilligerswerk. Voor grote levensgebeurtenissen, zoals een kinderdoop, trouwdag en begrafenis wordt nog steeds wel graag een beroep gedaan op de kerk (Murray 2004).

In het *Post-Christendom* heeft ‘de kerk’ aan gezag ingeboet en het aantal kerkgangers is afgenomen, maar dit betekent niet per definitie een evenredige afname van het aantal gelovigen in Nederland. Kerkleden zijn niet altijd in alle opzichten overtuigd gelovig en kerkverlaters en mensen die nog nooit naar de kerk zijn geweest zijn niet per definitie ongelovig (De Hart 2014). De secularisatietheorie heeft meer betrekking op kerkgang en kerkbinding dan op religiositeit. Relatief veel Nederlanders gaan niet naar de kerk en noemen zichzelf toch ‘spiritueel’. Op de tendens van spiritualisme zal ik in de volgende alinea verder ingaan.

2.3.2. Tendens van spiritualisme (binnen en buiten de kerk)

Uit onderzoek blijkt dat meer dan de helft van de Nederlanders aan het begin van deze eenentwintigste eeuw gelooft dat er 'iets' moet zijn (De Hart 2014). Aan de ene kant zien veel hedendaagse Nederlandse christenen geloof als een persoonlijke aangelegenheid. Je kunt dus prima christen zijn zonder naar de kerk te gaan. G. Davie (1994) spreekt van spirituele belangstelling, persoonlijke geloof, die buiten de kerk omgaat. Het belang dat mensen hechten aan religieuze geloofswaarheden is volgens Davie (1994) veel stabielere dan de kerkgang. Dit typeert hij als 'believing without belonging'.¹

Aan de andere kant heb je het 'ietsisme', de term die wel eens wordt gebruikt voor postchristelijke religiositeit, die ook buiten de kerk omgaat (Goedgebuure 2010). Uit een enquêteonderzoek voor *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* blijkt meer dan vier op de tien niet-kerkgangers te geloven in een hogere macht (De Hart 2014). Veertig procent van de Nederlanders zou zich typeren als een 'religieus' mens en evenveel procent zou zich typeren als een 'spiritueel mens', waarin 'zelfspiritualiteit' een belangrijk element is. De Hart (2014, p. 13) definieert de term 'zelfspiritualiteit' als volgt: 'de overtuiging dat de zin van het leven ligt in de ontdekking van je ware ik, je authentieke zelf'. De Post-Christelijke religiositeit uit zich in verschillende dingen, zoals een toenemende interesse in uitingen uit niet-christelijke religies zoals meditatie en yoga, interesse in newagestromingen en ook in occultisme (Goedgebuure 2010). Kenmerkend voor de moderne houding tegenover religie is eclecticisme, waarbij kenmerken van verschillende westerse en niet-westerse tradities worden gecombineerd. Men staat open voor een dynamische religiositeit, die per levensfase verandert (De Hart 2014).

Een deel van de christelijke gelovigen, zowel orthodoxe als vrijzinnige, is sceptisch over deze 'spiritualiteit'. In de ogen van veel christenen sluiten het christelijk geloof en 'spiritualiteit' elkaar echter niet per definitie uit. Een deel heeft hier zelfs belangstelling voor in zijn of haar eigen geloof. De Hart (2014) noemt drie mogelijkheden ter verklaring van de tendens: 'compensatie', waarbij mensen buiten de kerk op zoek gaan naar wat ze in het christendom niet vinden; 'supplementering', waarbij het eigen geloof wordt aangevuld; en 'substitutie', waarbij door het verdwijnen van aanbod behoefte is aan een 'nieuwe spiritualiteit' om het ontstane gat mee te vullen (p. 115). Analyse lijkt volgens De Hart (2014) te wijzen op de eerste twee in Nederland. De veronderstelling van 'substitutie' met een 'spirituele revolutie' kan volgens De Hart (vooralsnog) niet worden bewezen.

¹ Je hebt ook in bijvoorbeeld Noorwegen en Zweden 'belonging without believing' en 'longing for belonging' in Rusland (Davie 1994; Hervieu-Léger 1999, 2004; Voicu en Tufis 2013; Balakireva en Sereda 2013)

2.3.3. Tendensen onder jonge gelovigen, waaronder toename van orthodoxie

Nog steeds is het christendom de grootste geloofsstroming in Nederland, al hebben velen in de afgelopen decennia de kerk, en een deel van hen daarmee het geloof, verlaten. In de jaren zestig waren er vooral jongeren in de kerk te vinden. In de periode tussen 1966 en 1979 gingen jongeren de kerk juist massaal verlaten. Tussen 1979 en 2006 volgden de generaties die in die periode tussen de 35 en 54 jaar waren. Binnen Nederlandse families zijn het nu vaak de grootouders die een sterkere geloofsbeleving ervaren (die van hun jeugd) dan hun kinderen en kleinkinderen ervaren. Bij christenen die na 1970 zijn geboren gaat het vaker om beleving en ervaring van religie, om gevoel, dan om de theologische doctrines en instituties die voor hun grootouders zo belangrijk zijn (De Hart 2014). Dautzenberg (2014) spreekt over een *'bevrijding van religie, waarbij mensen nu bewust voor het geloof kiezen in plaats van het klakkeloos over te nemen van hun ouders (...) een overgang van religieuze cultuur naar religieus geloof'* (Dautzenberg 2014, p. 29). Jongeren voelen zich verantwoordelijk voor hun eigen keuzes. Het is in de eenentwintigste eeuw goed mogelijk om atheïstisch te worden of over te stappen naar een andere christelijke stroming of een andere religie. Het genoemde eclecticisme speelt hierin een rol (Dautzenberg 2014).

Tegelijkertijd is er sinds 2000 een heel nieuwe tendens waarneembaar. De meeste kerken hebben last van leegloop, maar bepaalde kerken, met name orthodoxe kerken en migrantenkerken, hebben sinds kort juist een toename van het aantal leden. Dit zijn voornamelijk jongeren (Goedgebuure 2010). Een deel van deze kerkleden tussen 17 en 24 jaar zou juist weer een toenemende hang hebben naar kerkgang en kerkelijke doctrines (De Hart 2014). Geen eclecticisme dus, maar orthodoxie: het onderschrijven van alle kerkelijke dogma's en het zien van het geloof juist als de belangrijkste waarde in het leven. Een toenemende interesse in orthodoxie, 'rechtzinnigheid in de leer' (Van Dale 2009), zien we ook bij islamitische jongeren. De Europese en Nederlandse immigratiewetgeving zou bijvoorbeeld bijdragen aan een toename van islamitisch fundamentalisme in Europa en Nederland (Tom 2006).

3. Religie in de Literatuur

‘Jarenlang is de indruk gewekt als zouden de Nederlandse letteren van de twintigste eeuw vrijgemaakt zijn, van religie welteverstaan. Uitgesproken protestantse en katholieke auteurs krijgen in literatuurgeschiedenissen stelselmatig een plaatsje aan de periferie toegewezen.’ - Goedgebuure

Het niet-uitkomen van de secularisatietheorie wordt nog niet algeheel erkend. Ook over het fenomeen ‘religie in de literatuur’ (van de twintigste en eenentwintigste eeuw) bestaat geen consensus. In het christelijke Nederland van de twintigste eeuw had de verzuiling een grote invloed op de literatuur. Er bestonden invloedrijke verzuilde literaire tijdschriften en ook in de cultuurkritiek hadden verzuilde partijen een grote stem. Met de ontzuiling kwam er een periode van het verruimen van normen en het doorbreken van taboes. Willem Frederik Hermans, Jan Wolkers en Maarten ’t Hart zijn voorbeelden van schrijvers die dit uitdroegen in hun boeken (Goedgebuure 2010). Religieuzen waren vaak niet blij met deze literatuur.

Volgens Goedgebuure (2010) verandert er aan het begin van de jaren tachtig iets in de houding van schrijvers ten opzichte van het geloof met de bundel *Over God*, waar zeven auteurs aan meewerkten. In het voorwoord schrijft uitgever J. Koolbergen dat het ‘*God is dood*’-tijdperk voorbij was’ (Goedgebuure p. 13). Men kon gaan schrijven over geloof en over God zonder ironie. Het taboe op positief schrijven over religiositeit werd doorbroken. Deze omslag is volgens Goedgebuure wellicht door Gerard Reve in gang gezet. Ook Reve werd als godslasterlijk gezien, maar zijn literatuur was van een andere orde dan de literatuur van de Hermans, Wolkers en ’t Hart, omdat hij zelf religieus was. Belangrijke auteurs die na de omslag over religie schrijven zijn Frans Kellendonk, Oek de Jong en Willem Jan Otten (Goedgebuure 2010).

Veel letterkundigen willen of kunnen niet zien wat het belang is van religie in de literatuur van de twintigste eeuw. Mogelijk hangt dit samen met de hardnekkige secularisatietheorie. Zoals men verwachtte dat religie uit de maatschappij zou verdwijnen, zo verwachtte men ook dat religie (als gevolg daarvan) uit de literatuur zou verdwijnen (Goedgebuure 2010). Van verschillende kanten is inmiddels een tegengeluid gekomen. Religie zou sinds het begin van de jaren tachtig weer ‘terug’ zijn in de literatuur. (Goedgebuure 2010). Er zijn ook wetenschappers die beweren dat religie nooit is weggeweest uit de literatuur, maar dat hier door het taboe op positief spreken over religie geen aandacht voor was (Eugelink 2007). In *God op het boekenbal* (De Wijer 2013) wordt zelfs gesteld dat de meeste hedendaagse literatuur, sommige bewust en sommige onbewust, varieert op Bijbelse en christelijke thema’s.

4. De nieuwe schrijversgeneratie

‘Over the course of the last two decades, scholarly interest has increasingly turned towards the question of whether literature (or art in general for that matter) has moved beyond the postmodernist, how to best describe the emergent trend, and ultimately, whether such a move is conceivable at all. But if postmodernism has really come to an end, what will come next?’ – I. Huber

In de jaren tachtig werd de term ‘postmodernisme’ geaccepteerd als toentertijd nieuwste literaire stroming. Inmiddels wordt er al weer gesproken over een nieuwe literaire stroming *na* het postmodernisme. Het betreft hedendaagse literatuur en het is lastig om deze te duiden. Als een (literair) tijdperk voorbij is dan zijn de bijbehorende kenmerken beter te benoemen. Tendensen kunnen al wel worden opgemerkt. Volgens Wallace (1997) is er al langere tijd sprake van een commercialisatie van postmoderne ideeën. ‘Ironie’, ‘zelfreflectie’ en ‘deconstructie’, kenmerkend voor het postmodernisme, hebben de popcultuur en daarmee het dagelijks leven doordrenkt. In de kunst is er nu vraag naar een contragewicht. De nieuwe literaire stroming biedt dit contragewicht, aldus Wallace (1997).

Er zijn enkele boeken en artikelen verschenen over de nieuwe schrijversgeneratie. In 2009 publiceerde hoogleraar Vaessens *De revanche van de roman*. Volgens Vaessens (2009a) heeft het ‘cynische postmodernisme’ plaatsgemaakt voor het ‘laatpostmodernisme’, waarin maatschappelijk engagement kenmerkend is. Een openlijk deelnemen aan debat wordt door de schrijvers niet geschuwd. In deze werken is er minder sprake van ‘mooischrijverij’, zoals in de literatuur gebruikelijk is en deze geëngageerde vorm van schrijven heeft de toekomst, aldus Vaessens (2009a).

In 2014 publiceerde I. Huber een boek over de nieuwe literaire ontwikkelingen in de Engelstalige literatuur. Huber (2014) stelt dat de omstandigheden in de actualiteiten sinds het begin van het postmodernisme zijn verandert. Huber stelt de vraag of het dan niet logisch is dat de literatuur meeverandert, misschien omdat dit noodzakelijk is voor de literatuur om relevant te blijven. Onder verschillende wetenschappers is er volgens haar consensus dat er na een lange periode van ‘deconstructie’ nu het verlangen is naar ‘constructie’. Wat precies de kern is van die ‘constructieve literatuur’ bediscussieert men nog volop, maar er zijn wel begrippen die in die discussie terugkeren: ‘realism, sincerity and authenticity’ (Huber 2014, p. 6). De nieuwe stroming heeft al verschillende namen gekregen, zoals ‘Neo-Realism’, ‘New Sincerity’, ‘laatpostmodern’, ‘nieuw relationisme’ en ‘radicaal relationisme’ (Olnon & Van Dijk 2015).

Nieuwe stromingen in de literatuur zijn vaak een radicale breuk geweest met de voorgaande stroming, maar de meeste wetenschappers zien de recente ontwikkeling niet als een radicale breuk met het postmodernisme;

'(...) Quite the contrary, another point of general agreement is that these labels describe a shift of interest, rather than a rupture, that the literature they are concerned with holds on to much of what was postmodernist but looks beyond postmodernism's constant endeavours to disrupt, to alienate and to subvert. It attempts to bridge the rupture (not to cover it), to be accessible (though not transparent), to create (but not to posit). After and because of deconstruction, it seeks to reconstruct' (Huber 2014, p. 6).

Volgens Huber is er dus sprake van 'reconstructie'. Zo is er een terugkeer naar 'the real', al dan niet zozeer naar het 'realisme'.

In de nieuwe literaire stroming worden dezelfde stilistische strategieën gebruikt als in het postmodernisme, aldus Huber (2014). Dit laatste sluit aan bij de opvatting onder literatuurwetenschappers dat bepaalde kenmerken van het postmodernisme doorklinken in de nieuwe literaire stroming (Vaessens 2009b). In het artikel *Terug naar de wereld: proza 1990-2009* (Vaessens 2009b) worden nog meer kenmerken genoemd van de nieuwe literaire stroming, zoals:

- Er is sprake van intertekstualiteit
- Auteur, verteller en personages zijn niet strikt gescheiden
- Meerdere stemmen zijn aan het woord. Zij verkondigen vaak tegenstrijdige visies
- Een roman wordt zelden volledig lineair verteld
- De roman is 'vaak geëngageerd, maar zelden moralistisch'

Er zijn meer artikelen verschenen over het recente verschijnsel van engagement in de literatuur. In augustus van dit jaar publiceerden Olton & Van Dijk (2015) in *De Gids* een artikel getiteld 'Radicaal relationisme. Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur.' In dit artikel wordt niet zozeer gesproken van maatschappelijk engagement. De jonge schrijversgeneratie biedt geen oplossing, maar toont 'dat het misgaat'. Uit het artikel van Olton & Van Dijk (2015) blijken nog een aantal typeringen voor de nieuwe literaire stroming. Drie belangrijke aanvullende kenmerken zijn de volgende:

- de personages hebben het besef 'dat voor onze identiteit het in relatie zijn met anderen een voorwaarde is.'

- Identiteiten zijn *'per definitie geconstrueerd, relationeel en meerduidig'*
- De personages leiden *'halve levens'*, en proberen daaruit *'te ontsnappen in twee uiterste richtingen: door een oplossen van de identiteit in het zelf of het niets (verdwijnen), of juist in een gemeenschap (onderdompelen).'*

De jonge schrijvers zeggen zelf dat ze in hun literatuur *'nieuwe vormen van engagement'* verkennen. Een aantal van hen waren op 10 mei 2015 te gast bij het programma *Buitenhof*. De presentatrice van *Buitenhof* (2015) somt op van welke thema's wel eens wordt gezegd dat ze centraal stonden in de tweede helft van de twintigste eeuw. Na WO II was dit *'hoe verhoud je je tot de oorlog'* en daarna werd het *'afrekening met geloof'*. Hoe zouden de schrijvers het overkoepelende thema nu typeren? *'Onthechting'* is een thema dat nu vaak voorkomt, aldus schrijfster Alma Matthijsen.

5. Ontzuiling, ontworteling en nieuwe vormen van worteling

In de tijd dat Nederland een verzuild land was, bepaalde de zuil waartoe je behoorde voor een deel je identiteit. Bovendien associeert men religie vaak met sociale samenhang, saamhorigheid, namelijk in geloofsgemeenschappen. De ontkerkelijking heeft volgens het CBS (2009) gezorgd voor een afname van deze sociale samenhang. In 2015 werd in het boek *Ontworteld: De Schrijver als Nomade* een artikel gepubliceerd van E. van den Hemel, getiteld 'Ontworteling als rite de passage van Nederland: ironie, secularisme, nationalisme en literatuur'. In dit artikel wordt de vergelijking getrokken tussen ontzuiling, de daarmee gepaard gaande taboedoorbreking in de literatuur (deze is in hoofdstuk 3 aan bod gekomen) en 'ontworteling'. Als gevolg van de ontworteling zou de 'identiteit' van Nederlanders niet langer duidelijk zijn. Dit is problematisch, omdat juist in deze tijd de wens lijkt te zijn ontstaan om de Nederlandse identiteit te definiëren (Van den Hemel 2015). Ook N.S.M.A.N.'s (Nederlandse Schrijver van Marokkaanse Afkomst met Nederlandse Nationaliteit) ervaren een ontworteling, doordat zij hun land van herkomst hebben verlaten (Goud 2015).

De opkomende individualisering en het proces van ontworteling hebben volgens Van den Hemel (2015) niet alleen geleid tot het verdwijnen van saamhorigheid en groepsvorming. Ze zouden ook de basis vormen voor 'nieuwe vormen van groepsvorming'. Ontworteling leidt zo als het ware tot nieuwe 'vormen van worteling'. Van den Hemel (2015) citeert daarover Mellink (2013): *'traditionele geloofsgemeenschappen maakten plaats voor het gedeelde geloof in het zelfstandige, verantwoordelijke individu dat voortaan in staat zou zijn om eigen keuzes te maken en zichzelf in een vrije samenleving te ontplooien.'* Ondanks de nieuwe vormen van 'worteling' geldt dat de afname van sociale samenhang volgens het CBS (2009) een reden is tot zorgen. In het vorige hoofdstuk zagen we dat de (re)constructie van identiteiten een belangrijk kenmerk is in het radicaal relationisme. Mogelijk zijn de identiteitsproblematiek uit het radicaal relationisme en 'ontworteling' uit het Nederlandse identiteitsdebat twee kanten van dezelfde medaille.

6. Methode en verantwoording

In deze scriptie onderzoek ik in hoeverre de roman *De woongroep* een afspiegeling vormt van het voorkomen van religie in de huidige samenleving. In deel een van de scriptie is onderzocht wat de status is van religie in de huidige samenleving op mondiaal en Europees niveau, met name in Nederland. Er is gebleken dat er sprake is van verschillende ontwikkelingen in de (recente) Nederlandse religiositeit. Zo is er de tendens van ontkerkelijking, de tendens van spiritualisme en zijn er tendensen waarneembaar onder jonge gelovigen, waaronder de toename van orthodoxie. De ontzuiling heeft daarnaast geleid tot een ‘ontworteling’ waardoor de eigen ‘identiteit’ van Nederlanders niet langer duidelijk is voor hen.

Franca Treur behoort tot de schrijvers van de nieuwe schrijversgeneratie. In deze scriptie zal ik de term ‘radicaal relationisme’ gebruiken voor de literaire stroming van de nieuwe schrijversgeneratie. Volgens Goedgebuure (2010) is Treurs houding ten opzichte van religie er een van ‘liefde en nostalgie’. Zij heeft gebroken met haar geloof en staat kritisch tegenover het wereldbeeld waarin zij opgroeide, maar haar stijl is er niet een van taboedoorbreking door choquering, in tegenstelling tot de literatuur van Reve, ‘t Hart en Wolkers. Deze nieuwe reflectie op religie staat in het tweede deel van de scriptie centraal.

In deel twee ga ik na of in *De woongroep* van Franca Treur religiositeit voorkomt op dezelfde wijze als in Nederland het geval is. Met behulp van *Literair Mechaniek* (2003) maak ik een analyse van *De woongroep* die in het teken staat van het in deel één verkregen theoretische kader. De romananalyse en de bijbehorende interpretatie zullen in het laatste hoofdstuk leiden tot een conclusie waarin ik antwoord geef op de onderzoeksvraag.

7. Samenvatting van *De woongroep*

Elenoor Jansen is een achtentwintigjarige afgestuurde contentmanager. Ze woont in Amsterdam en werkt voor verschillende bedrijven. Ze verzorgt onder andere de opmaak van reclames op websites. Erik de Herder, historicus, is de vriend van Elenoor. De vriendinnen van Elenoor kiezen er een voor een voor om te settelen en kinderen te krijgen. Ook Erik wil graag met Elenoor samenwonen. Maar Elenoor wil dat niet. Ze is niet tevreden over haar leven en ze besluit te verhuizen naar een woongroep, waar ze gelukkiger hoopt te worden.

Annerie, Alexander, Reve en Mattheo worden Elenoors nieuwe huisgenoten. Het meisje dat voor Elenoor in haar kamer woonde, Katelijne, is vertrokken naar Afrika. Annerie onderhoudt mailcontact met haar. Katelijne bedenkt leuzen die de woongroep op spandoeken zet en protesten die ze kan organiseren. De woongroep valt Elenoor tegen. Het huis spookt en geeft haar niet de voldoening die ze had gehoopt. Gelukkig is er de overmatig feta-etende Alexander met wie ze het goed kan vinden. Ze heeft vaak lange gesprekken met hem in de keuken. In de loop van het verhaal wordt de woongroep steeds voller. Annerie krijgt een relatie met de dichter Rudie, die getrouwd is. Hij wordt door zijn vrouw uit hun huis gezet als zij erachter komt dat hij vreemd gaat. Rudy komt dan een tijd in de woongroep wonen en hij neemt zijn zwangere hond mee. Ook Ira, een vriendin van Annerie, en Jan de Hertog, de vader van Erik komen door omstandigheden een tijd logeren.

De woongroep zet een aantal acties op poten. Zo gaat ze rijke bestuursvoorzitters lastigvallen bij een etentje. Elenoor komt erachter dat Jan de Herder onder de bestuursvoorzitters is. Dit verzwijgt ze voor Erik. Hij komt erachter en is er erg boos over, wat de relatie geen goed doet. Uiteindelijk gaat het uit tussen Elenoor en Erik. Ondertussen verdwijnt Alexander plotseling. Hij wordt door de politie gezocht in verband met de dood van een vrouw in het verpleegtehuis waar hij werkte. Elenoor zet een flyeractie op touw in Amsterdam. Ze heeft geen foto van Alexander en maakt daarom een tekening van hem. Haar flyer wordt ook op tv gebruikt.

Alexander wordt uiteindelijk gevonden in Griekenland, waar hij naartoe was gevlucht om een nieuw leven te beginnen. Elenoor gaat terug naar de woongroep en komt er na een paar weken achter dat ze zwanger is van Erik. Het boek eindigt in een onttovering. Elenoor vertrekt uit de woongroep en Erik en Elenoor gaan samenwonen in een nieuwbouwwijk.

8. Romananalyse

8.1 Tijdsverloop en vertelperspectief

De *vertelde tijd* van *De woongroep* is ongeveer een jaar. Aan het begin van het boek gaan Elenoor en Erik op bezoek bij Freddie en Caro en als ze aan het eind van het boek weer bij hen zijn, denkt Elenoor eraan dat ze ongeveer een jaar geleden bij hen op bezoek waren. Er is in *De woongroep* sprake van *ab ovo* vertellen, ook wel *chronologisch successief* genoemd en er zitten enkele *flashbacks in het verhaal*. De vertelwijze is dus lineair, in tegenstelling tot wat voor de literatuur van de nieuwe schrijversgeneratie gebruikelijk is (Vaessens 2009). Ook is er maar één verteller aan het woord, een *ik-verteller*. Dit is een *gedramatiseerde verteller*, omdat de verteller een personage is in het verhaal, in dit geval het hoofdpersonage. Dit hoofdpersonage heet Elenoor. Haar eigen belevenissen en ervaringen worden weergegeven. Als de theorie van Genette wordt gevolgd dan heet deze verteller ook wel een *homodiëgetische verteller*. Als de theorie van M. Bal wordt gevolgd, dan heet deze verteller een *personagegebonden verteller*, waarbij de verteller *ook focaliseert*. Doordat het verhaal is geschreven vanuit het perspectief van Elenoor leren we haar gedachten en beweegredenen kennen. Er zitten veel dialogen in het boek. De gesprekken en gedachten worden afwisselend weergegeven in de *directe rede* en de *erlebte rede*. Deze lopen vaak in elkaar over. Elenoor spreekt niet uit of ze het eens is met de uitspraken van een ander, maar de afwisselingen tussen directe rede en de erlebte rede zorgt in verschillende passages voor ironisering. Hier is uit op te maken dat Elenoor het vaak niet met de ander eens is.

Het vertellend ik heeft soms een onbetrouwbare visie. Zij ziet en hoort dingen die anderen niet zien en horen. Wat deze passages betreft kan er worden gesproken over een *onbetrouwbare verteller*. Dit blijkt bijvoorbeeld in hoofdstuk 19. Als Elenoor op een nacht in bed ligt hoort ze geklop en fluisteringen in het huis. Een kou trekt over haar kussen. Iemand zucht. Er klinkt een harde klap en er zijn ijsskoude vingers in haar nek. Ze rent naar de kamer van Alexander en vertelt wat ze heeft gehoord.

“Er klopt iets op de gang?” praat Alexander me na. Hij onderdrukt een geeuw.

(...)

Met mijn knokkels doe ik het voor. ‘Er klonk pijn in door.’

Dan begint het sinistere geklop opnieuw, alsof het op ons heeft gewacht. IJl dringend.

Ik klamp me aan Alexander vast. Dát! Daar is het weer.’

Doodstil staan we te luisteren. We ademen in elkaars gezicht.

'Ik hoor niks', zegt Alexander.' (p. 138)

De opa van Elenoor beleefde volgens de moeder van Elenoor ook dingen die niemand anders beleefde (p. 36).

8.2 Motieven

In *Literair Mechaniek* worden motieven gedefinieerd als 'betekenisdragende eenheden in een verhaal' (p. 303). Herhaling is hierbij van belang. *Abstracte* motieven spelen een rol bij de interpretatie. In *De woongroep* zijn een aantal van deze motieven aan te wijzen. Deze komen allen samen in het *grondmotief*, dat alle andere motieven omvat. In dit hoofdstuk zal ik de verschillende motieven bespreken.

8.2.1. Verbinding

In het theoretische kader is uiteengezet dat de sociale samenhang en saamhorigheid die leidt tot een groepsgevoel zijn afgenomen in de maatschappij (CBS 2009). De ontzuiling en ontkerkelijking hebben gezorgd voor een ontworteling van de Nederlandse identiteit. In Franca Treurs beide boeken speelt een commune een rol. In *Dorsvloer vol confetti* betreft het een gereformeerde gemeenschap in een Zeeuws dorp. In een interview van Trouw dat op 18 januari 2014 werd gepubliceerd zegt zij er het volgende over: *'De personages in beide boeken hebben te maken met iets wat groter is dan zijzelf, een bezield verband. Dat is interessant omdat het zo schaars is. Zeker in de stad leven we erg langs elkaar heen. Dat is een probleem'* (Van Velzen 2014). Net als het CBS maakt ook Treur zich dus zorgen over de ontworteling.

De ontworteling in de maatschappij zou wel hebben geleid tot nieuwe vormen van 'worteling'. Volgens Van den Hemel (2015) kan de mens nu zijn eigen keuzes maken. Hij is in staat om zich als individu in de vrije samenleving te ontplooien. *'Zoek je bestemming! Maak iets van je leven!'*, zo staat er op de achterflap van *De Woongroep*. Maar hoe doe je dat dan? De meeste vrienden van Elenoor en Erik gaan samenwonen en kinderen krijgen. Erik verlangt daar ook naar. Elenoor niet. Zij verwacht meer van het leven en wil niet in het verwachtingspatroon meegaan. *'Maar wat doe je als je werk net zo goed door iemand anders kan worden gedaan en je verder nergens een speciaal talent voor hebt?'*, zo staat er verder op de achterflap. In het theoretische kader heb ik verschillende kenmerken genoemd van het radicaal relationisme. Olton & Van Dijk (2015) spreken bijvoorbeeld over ontsnappen aan zijn 'halve leven' van iemand door 'verdwijnen' of door 'onderdompelen'. Elenoor kiest in

eerste instantie voor een ‘onderdompelen’. Zij zegt haar appartement op en dompelt zich onder in een leefgemeenschap; een idealistische woongroep. *‘Want hoe kun je je beter thuis voelen op de wereld, dan door haar te willen verbeteren?’* Later komt Elenoor op de beslissing terug. Die omslag wordt verderop in de analyse besproken.

Elenoor gooit haar leven dus om in haar zoektocht naar ‘worteling’. De personages in *De woongroep* zijn allemaal op een eigen manier op zoek naar ‘worteling’, naar *‘iets wat groter is dan zichzelf’*, aldus de achterflap. Zo is er het zoeken naar verbinding, als een reactie op de ontworteling. ‘Verbinding’ is het grondmotief van *De woongroep* (Van Velzen 2014). Dit omvattende grondmotief is het uitgangspunt van deze analyse.

8.2.2. De consumptiemaatschappij

Het radicaal relationisme biedt geen oplossing, maar toont dát het misgaat (Olnon & Van Dijk 2015). Naast een beeld van de problematische ontworteling in Nederland toont *De woongroep* ook de banaliteit van de Nederlandse consumptiemaatschappij. Elenoor is koopverslaafd. Na haar werk struint ze graag door de winkelstraten en zit ze veel op Amazon om dingen te kopen die niet echt iets toevoegen aan haar leven. Ook dit past in haar zoektocht naar ‘worteling’. Tegenstanders van het postmodernisme spreken wel eens van de ‘anything goes’-mentaliteit (Kastner 2011), die kenmerkend is voor de consumptiemaatschappij en de bijbehorende oppervlakkigheid van de postmoderne cultuur. Volgens Thomas Vaessens houdt deze mentaliteit het volgende in: *‘er zijn zoveel waarheden dat het allemaal niet uitmaakt’* (Hoenjet 2009). Erik, de vriend van Elenoor, is historicus. Hij heeft een fascinatie voor WO II en werkt al een tijd aan een film daarover in de bibliotheek van een universiteit in Amsterdam. Zijn ambitie kan worden gezien als een afzetting tegen de *anything goes*-mentaliteit:

‘Eriks ambitie heeft niets te maken met het halen van de kranten. Hij ziet zich als een conservator van ideeën die er toe doen, en die ondergesneeuwd dreigen te raken door een plat, commercieel soort oppervlakkigheid dat hij overal om zich heen bespeurt, vermoedelijk vooral bij zijn eigen vriendin’. (p. 32)

Volgens Erik zit er onrust in Elenoors hoofd. Die blijft ook als ze haar leven steeds zou omgooien. Ze moet het leven nemen zoals het is. Straks wordt ze nog als Katelijne. Zij wilde steeds iets anders en is op een gegeven moment zelfs naar Afrika vertrokken. Een Katelijne worden is in de ogen van Erik het ergst mogelijke scenario (p. 42). Erik en Elenoor

geloven beiden duidelijk in een andere oplossing. Erik vindt dat je je moet verzoenen met je lot om op een gegeven moment te settelen. Elenoor organiseert met haar woongroep demonstraties, onder andere tegen de consumptiemaatschappij. Ze ergert zich aan Erik, die altijd meningen paraat heeft en daar veel over praat. Ze *'wil een keer iets dóen.'*, zo verklaart ze haar keus (p. 197). Erik antwoordt het volgende:

'En zo heb ik dus een vriendin die voor mijn ogen in een fundamentalist verandert. Je zal de eerste niet zijn die denkt iets te moeten gaan dóen, daar komen de gruwelijkste dingen van, ik dacht dat je dat onderhand wist.' (p. 197)

De *Ruimte* in *De woongroep* staat in dienst van de thematiek en de karakterisering van de personages. Dat het verhaal zich afspeelt aan het begin van de eenentwintigste eeuw in Nederland blijkt uit de recente nieuwsitems die de revue passeren en uit de omschrijving van plekken in Amsterdam en merknamen als Apple, Amazon, H&M en Justin Bieber. Deze (merk)namen illustreren wat belangrijk is in de consumptiemaatschappij en voor Elenoor. Op pagina 8 wordt bijvoorbeeld gesproken over *'twee facebook-blauwe kruippakjes in geschenkverpakking'*.

8.2.3. Identiteitsconstructie

Door de ontworteling is de 'identiteit' van Nederlanders niet langer duidelijk voor hen. Een kenmerk van de radicaal relationistische roman is de focus van de personages op de eigen identiteit, die door anderen wordt geconstrueerd en meerduidig is. Dit zie ik terug in *De woongroep*. Haar koopgedrag is een manier van Elenoor om een gewortelde identiteit te construeren. *'Ik ga naar de site van Amazon. Daar weten ze al wie ik ben.'*, staat op pagina 31. Voor de constructie van haar identiteit is het voor Elenoor daarnaast belangrijk wat bepaalde personen van haar denken. De meningen van haar vrienden en kennissen, haar moeder en van Erik, doen haar weinig. De mening van de ambtenaren aan wie ze de cursus geeft is juist erg belangrijk voor Elenoor. Ze denkt dat ze het slecht doet als lerares. Die indruk wekt haar leidinggevende ook, maar dan blijkt dat de ambtenaren haar een ruime voldoende hebben gegeven.

Ook de mening van Elenoors huisgenoten over haar is belangrijk voor Elenoor. Ze hoopt vrienden te worden met Annerie, maar dat mislukt. Wel blijkt ze het goed te kunnen vinden met Alexander. Alexander ontbijt met stukjes feta die hij in de koelkast bewaart. Hij is gezet en zweet veel. Zijn andere huisgenoten vinden hem vreemd. Elenoor ontmoet Alexander

graag in de keuken, waar ze lange gesprekken hebben. Hij geeft complimentjes op het goede moment en draagt op die manier ook positief bij aan de constructie van Elenoors identiteit. Elenoor idealiseert hem erg, ze spreekt tegen haar moeder over een ‘gouden hoepeltje’ achter Alexanders hoofd (p 122). Als Alexander verdwijnt doet Elenoor er alles aan om hem te vinden.

Ondanks Alexanders aanwezigheid heeft Elenoor het ook voor diens verdwijning na een tijdje niet meer erg naar haar zin in de woongroep. Vervolgens trekt er een meisje in, Ira, dat positief bijdraagt aan de identiteitsconstructie van Elenoor. Door een beetje voor haar te zorgen lijkt het of *‘al het voorgaande (...) er ineens betekenis door krijgt’* (p. 192) Elenoor doet dat wat Ira verlangt en voelt zich er geweldig door.

8.2.4. Idealen

Elenoor wil gaan wonen in de idealistische woongroep, ook al past zij daar niet volledig. Het is bijvoorbeeld een vereiste dat je vegetarisch bent, maar dat is Elenoor niet. In 8.1. is besproken dat Elenoor dingen hoort en ziet die er niet zijn. Dit kan ook worden gelezen als een soort slecht geweten. Elenoor heeft het gevoel dat ze voor de ander iets moet betekenen, dat ze zich moet engageren. De woongroep werd vroeger bewoond door weesmeisjes die iets mankeerden. Elenoor hoort hen zuchten, fluisteren en zich bewegen door het huis. De weesmeisjes zeggen over haar dat ze geen enkel talent heeft, ‘fake’ is en niet in de woongroep thuishoort. (p. 142)

Elenoor zou graag wel erg idealistisch zijn. In de woongroep is men niet zo veel met idealen bezig als Elenoor zou willen. Katelijne, de vorige bewoonster, zette vaak acties op poten en haar huisgenoten verwachten eigenlijk dat Elenoor dit overneemt. Op een gegeven moment pakt ze dit op. Tijdens een brainstormsessie komen ze niet echt met vlammende ideeën, waardoor je je kunt afvragen waarvoor ze het nu eigenlijk doen.

In de zorginstelling waar Jan de Herder directeur is, zijn duidelijk niet idealen het belangrijkste, maar een te behalen winst. Er is een minimale bezetting van personeel en daardoor schiet de zorginstelling qua verzorging van de bewoners tekort. Jan de Herder wordt daarom aangeklaagd. Er is hier sprake van de zogenaamde ‘vermarkting van de zorg’: de zorg voor de ander wordt een consumptieartikel. Dit sluit aan bij de actualiteiten en ook dit is dus een tonen van dát het misgaat in de huidige maatschappij, wat kenmerkend is voor het radicaal relationisme (Olson & Van Dijk 2015).

8.2.5. Relaties

Veel relaties in *De woongroep* verlopen niet soepel. Elenoor twijfelt over haar relatie met Erik. Ook haar relaties met haar vroegere beste vriendin Fiona, de meeste van haar huisgenoten, haar collega's en kennissen die ze tegenkomt op feestjes verlopen moeizaam. Het huwelijk tussen haar ouders liep ook niet goed. Rudi wordt uit huis gezet door zijn vrouw, maar lijkt toch liever bij zijn gezin te willen zijn dan bij zijn minnares Annerie. Jan de Herder is meer bezig met geld verdienen dan met zijn zoon. De enige goede vriendschappelijke relatie in de woongroep lijkt die tussen Elenoor en Alexander te zijn, maar deze is discutabel. Elenoor idealiseert Alexander. Hij is mogelijk een misdadiger die een vrouw ombrengt in de zorginstelling waar hij werkt (en waarvan Jan de Herder directeur is).

Het is opvallend dat de enige gelukkige relaties in het boek relaties lijken te zijn tussen mensen die samen genieten van huisje-boompje-beestje. Mattheo en Reve zijn twee handen op één buik en vooral Caro en Freddie, de kennissen van Erik en Elenoor, lijken gelukkig te zijn. Zij hebben gekozen voor huisje-boompje-beestje en wonen in een nieuwbouwwijk. Aan het einde van het boek maakt Elenoor dezelfde keuze. Zij koos zoals genoemd in eerste instantie voor 'onderdompelen'. Later komt ze hierop terug. De andere ontsnappingsmogelijkheid is volgens de theorie van van Olon & Van Dijk (2015) 'verdwijnen', een oplossen van de identiteit in het niets. Dit gaat niet op voor Elenoor, maar ze maakt wel een andere keuze. Het lijkt of *De woongroep* eindigt in een onttovering, maar wellicht is Elenoors keuze om uiteindelijk toch te kiezen voor huisje-boompje-beestje een logische. De mensen in het boek die diezelfde keuze maakten lijken de enigen te zijn die echt gelukkig zijn. Deze keuze, het aannemen van deze identiteit, lijkt zo de enige ware mogelijkheid tot geluk, een geluk dat niet te vinden bleek in de idealistische woongroep.

Het motto sluit hierbij aan. Dit staat voorin.

'Een tiende van de mensheid zal recht op een persoonlijkheid hebben en onbeperkt autoriteit uitoefenen over de andere negen tienden. Die zullen hun persoonlijkheid verliezen en als een kudde worden; gedwongen tot passieve gehoorzaamheid zullen ze worden teruggevoerd naar de eerste onschuld en zagezegd naar het oorspronkelijke paradijs, waar ze overigens wel zullen moeten werken.'

- Citaat uit *Boze geesten* van Fjodor Dostojevski zoals Elenoor het aantrof in *De mens in opstand* van Albert Camus

Naar dit citaat wordt verwezen op pagina 181. Je leest Elenoors gedachte dat ze zelf niet van lezen houdt, maar dat ze dit boek van Albert Camus destijds in haar toilet had gelegd om indruk te maken. Camus vond zij wel goed. ‘Boze geesten’ gaat over het wel of niet de rug toekeren van idealen. Verschillende personen waren eerst voor de revolutie. Later kiezen zij voor een burgerlijk bestaan (Dolstojevski 1872) Ook Elenoor kiest in eerste instantie voor haar idealen. Uiteindelijk kiest ze toch voor het burgerlijke leven dat Erik haar biedt. Ze wordt ‘als een kudde’.

8.2.6. Religiositeit

De indirecte verwijzing naar religie is in de vorige alinea’s geanalyseerd. De ontzuiling heeft geleid tot een ‘ontworteling’ waardoor de eigen ‘identiteit’ van Nederlanders niet langer duidelijk is voor hen. Op verschillende manieren probeert men weer ‘worteling’ te bereiken. In *De woongroep* probeert Elenoor dit te bereiken door haar koopgedrag en later door te gaan wonen in een idealistische woongroep. *De woongroep* staat ook vol met directe verwijzingen naar religie. Elenoor leeft duidelijk in een multiculturele maatschappij, waarin verschillende religies vertegenwoordigd zijn. Er wordt bijvoorbeeld meerdere malen de vergelijking getrokken met een boeddha, een bepaalde trui is ‘islamitisch groen’ (p. 102) en er wordt gesproken over een man in ‘djelba’ die van zijn damesfiets stapt (p. 293).

De meeste religieuze verwijzingen in *De woongroep* zijn verwijzingen naar het christendom. Hieruit blijkt duidelijk de achtergrond en daarmee de kennis van de schrijfster over deze religie. Op pagina 55 staat bijvoorbeeld: ‘*Je zou bijna denken dat mijn moeders hel uit baby’s en sulfieten bestaat, en ik denk dat dat waar is, de buitenste ring.*’ Zonder een dergelijke christelijke achtergrond is deze theologische kennis onwaarschijnlijk. Ook wordt er gesproken over een paradijs voor jezelf en voor anderen (p. 73), over de christelijke uitspraak ‘*het zal in de hemel genoteerd worden*’ (p. 73) en over kruisjes slaan (p. 250). Daarnaast worden er vergelijkingen gemaakt met een kerstnacht (p. 250) en met het meegeven van een zegen (p. 325). Het is ironisch dat Eriks vader ‘De Herder’ heet. In Johannes 10:11 staat het volgende: ‘*Ik ben de goede Herder; de goede herder stelt zijn leven voor de schapen.*’ (Statenvertaling). Hier is ‘de goede Herder’ een symbolische benaming van Jezus Christus. Jan de Herder stelt zijn leven allesbehalve in voor de bejaarden die in zijn zorginstelling wonen. Zijn beleid is erop gericht om zelf veel geld te verdienen en niet op het bieden van de best mogelijke zorg. Nog een ironische verwijzing naar religie is de dichtbundel ‘*Wat zou Jezus tegen islamitische meisjes zeggen?.*’ (p. 285) De bundel is geschreven door Rudie, de vriend van Annerie, die dichter is.

In het theoretisch kader is gebleken dat er sprake is van verschillende ontwikkelingen in de (recente) Nederlandse religiositeit. Zo is er de tendens van ontkerkelijking, de tendens van spiritualisme en zijn er tendensen waarneembaar onder jonge gelovigen, waaronder de toename van orthodoxie. Ook is gebleken dat de religiositeit per generatie verschilt en dat er in Nederland een grote ontkerkelijking en secularisering heeft plaatsgevonden. Dit wordt verbeeld in het volgende citaat.

“(...) En oma had intussen ontdekt dat ze zwanger was. Nog in de oorlog zijn ze getrouwd.

Toevallig weet ik dat het in de katholieke Provenierskerk was. Die heeft de Duitse bombardementen overleefd, maar niet de secularisering.

‘Waren ze gelovig, je opa en oma?’ , vraagt Erik.

‘Ik denk dat die kerk iets van opa was, hij zei wel eens iets over die Provenierskerk.

Bovendien noemde hij de dingen al snel ‘wonderbaarlijk’. Ik weet daar het fijne niet van, wat is wonderbaarlijk... Hij had visioenen van dingen die niemand kon zien. Beren die er niet waren, zei mijn moeder. Enfin, hij zal nu wel in de hemel zijn.

Oma was volgens mij juist niet gelovig, en mijn moeder al helemaal niet. (...)” (p. 36)

In Nederland zijn het van alle generaties nu vaak de grootouders en hun kleinkinderen die een sterkere geloofsbeleving ervaren dan de kinderen van de grootouders. In de familie van Elenoor was de opa het gelovigst. De oma was daarentegen ongelovig. Ook Herbie, Elenoors vader, was ongelovig. Dit blijkt uit een herinnering van Elenoor uit haar jeugd. Haar opa van moeders kant had haar verteld dat er altijd wel iemand op de wereld een psalm aan het zingen is. Een tijd lang geloofde ze daarin, tot haar vader het hoorde. ‘Baarljke nonsens’, noemde hij het (p. 229). Erik spreekt over ‘zingeving’ als een ‘abstractie’ die is ontstaan doordat de mens ‘in de evolutie te ver is doorontwikkeld’ (p. 43). Hij is niet gelovig, noemt geloof ‘de troostrijke leugen van een leven na het sterven’ (p. 164). De functie van geloof is voor Erik het bieden van een onderwerp waar je intelligent over kunt filosoferen. Ook Elenoor zelf lijkt sceptisch te staan tegenover het geloof, al wordt dit niet woordelijk benoemt.

Verschillende personen in het boek hebben wel interesse in religiositeit. Zij hebben een hang naar ‘ietsisme’, vragen zich af of er meer is tussen hemel en aarde. Dat is hun manier om op zoek te gaan naar worteling, naar ‘iets wat groter is dan zichzelf.’, zoals op de achterflap staat. Annerie vraagt bijvoorbeeld aan Erik of ze een keer over ‘het idee van de troost van de godsdienst’ kunnen hebben. Daar heeft ze zich een keer in verdiept, zo zegt ze. (p. 164). De moeder van Elenoor ‘neemt haar karma serieus’ (p. 57). Een zwerver vraagt of

zij en Elenoor ‘voor hun karma’ wellicht een euro kunnen missen. De moeder van Elenoor geeft deze aan hem.

De postchristelijke religiositeit uit zich in de samenleving in verschillende dingen, zoals een toenemende interesse in uitingen uit niet-christelijke religies zoals meditatie en yoga, interesse in newagestromingen en ook in occultisme. Kenmerkend voor de moderne houding tegenover religie is *eclecticisme*, waarbij kenmerken van verschillende westerse en niet-westerse tradities worden gecombineerd. Elenoor doet aan het eind bijvoorbeeld aan yoga, waarbij ze mediteert (p. 331). Mogelijk slaat zij hiermee een nieuwe weg in. Niet langer probeert zij worteling te bewerkstelligen door het uitleven van idealen, maar door ook op zoek te gaan naar een Hogere Macht.

De tendens van de toename van orthodoxie wordt, anders dan in *Dorsvloer vol confetti*, niet verbeeld in *De woongroep*. Eenmaal beschuldigt Erik Elenoor er wel van dat ze ‘voor zijn ogen in een fundamentalist verandert’. Dit is eerder in dit hoofdstuk besproken. ‘Fundamentalistisch’ is voor Erik een benaming van dingen waar hij niets mee kan. Een laatste interessante opvoering van religiositeit is het feit dat Elenoor op een avond een ‘jeugdouderling’ ontmoet (vanaf p. 228) Ze is bezig de fietsen van Mattheo en Reve te verslepen om deze uiteindelijk in de gracht te kunnen gooien. De jeugdouderling heeft niet door dat ze niet haar eigen fietsen aan het verplaatsen is. Hij vraagt of hij haar kan helpen. Ook vraagt de man of het goed gaat met Elenoor. Ze is dronken en heeft net besloten om te stoppen met haar idealisme, met goed willen doen en zo een betekenisvol leven te hebben. Precies op dat moment ontmoet ze de religieuze persoon. Hij helpt haar met het verplaatsen van de fietsen. Als ze de fietsen in de gracht gooit, vraagt hij waar Elenoor nu helemaal mee bezig is. Hij merkt op dat ze heeft gedronken en brengt haar thuis. Wanneer Elenoor bij haar huis aankomt, nodigt hij haar uit om een keer te komen praten, als ze daar behoefte aan heeft. Hij wijst daarbij naar de kerk in haar straat.

9. Conclusie

In dit eindwerkstuk zijn twee dingen onderzocht. Allereerst is door middel van literatuuronderzoek onderzocht wat de status is van 'religie' in de Nederlandse samenleving. Geconcludeerd kan worden dat religie nog steeds een grote rol speelt in de wereld, in tegenstelling tot wat een tijd lang (in de wetenschap) is beweerd. De secularisatietheorie is niet uitgekomen. Het totaal aantal gelovigen in de wereld is wel een tijd afgenomen, maar sinds 1970 neemt dit aantal wereldwijd weer toe. Ook het totaal aantal gelovigen in Europa is toegenomen.

De religiositeit in de wereld verschilt wel per land. In sommige landen is de religiositeit afgenomen, in andere landen toegenomen. Nederland behoort tot de landen waar de religiositeit is afgenomen. De meeste landen in Europa kennen een trend van ontkerkelijking en ook in Nederland heeft een grote ontkerkelijking plaatsgevonden. Toch geloven velen nog steeds zonder naar de kerk te gaan. 'Believing without belonging', heet dit fenomeen. Er is in Nederland daarnaast in toenemende mate interesse in spiritualisme, uitingen uit niet-christelijke religies zoals meditatie en interesse in newagestromingen. Ook binnen de kerk interesseren Nederlanders zich voor spiritualisme. Tot slot is er de tendens waarneembaar van de toename van orthodoxie onder jongeren.

Religie is niet uit de maatschappij verdwenen en al is hier nog geen consensus over, een aantal wetenschappers is het er over eens dat religie ook niet uit de literatuur is verdwenen. Sinds het nieuwe millennium is er sprake van een nieuwe literaire stroming, het radicaal relationisme. De literatuur van deze stroming kenmerkt zich door een aantal dingen. Niet langer deconstructie staat centraal zoals dat in het postmodernisme het geval was, maar constructie. Er wordt belang gehecht aan een nieuwe vorm van engagement en de onthechte personages zijn bezig met de eigen identiteit, die door anderen wordt geconstrueerd en meerduidig is. De ontzuiling heeft daarnaast geleid tot een 'ontworteling' waardoor de eigen 'identiteit' van Nederlanders niet langer duidelijk is voor hen. Mogelijk zijn de identiteitsproblematiek uit het radicaal relationisme en 'ontworteling' uit het Nederlandse identiteitsdebat twee kanten van dezelfde medaille.

In het tweede deel van de scriptie is door middel van een romananalyse en bijbehorende interpretatie geprobeerd een antwoord te vinden op de volgende onderzoeksvraag: *In hoeverre is De woongroep (2014) van Franca Treur een afspiegeling van de status van religie in de huidige Nederlandse maatschappij? De woongroep staat vol met verwijzingen naar religie.*

Elenoor leeft duidelijk in een multiculturele maatschappij die ontkerkelijkt is en de verschillen van religiositeit tussen generaties zijn terug te vinden in de generaties van haar familie. Ook blijkt er dat mensen om haar heen bezig zijn met spiritualisme. Elenoor is zelf meer bezig met andere zaken dan religie, namelijk met een zoektocht naar worteling, wat een indirecte verwijzing is naar religie. In verband met deze zoektocht staat de zoektocht naar de eigen identiteit, die door anderen wordt geconstrueerd en meerduidig is. ‘Verbinding’ kan worden gezien als het omvattende grondmotief van *De woongroep*. Op verschillende manieren probeert men weer ‘worteling’ te bereiken. Elenoor probeert dit eerst te bereiken door haar koopgedrag, die illustratief is voor de consumptiemaatschappij, en later door te gaan wonen in een idealistische woongroep, totdat ze zich realiseert dat de woongroep haar ook niet gelukkig maakt.

Het lijkt of *De woongroep* eindigt in een onttovering, maar wellicht is Elenoors keuze om uiteindelijk toch te kiezen voor huisje-boompje-beestje een logische. De mensen in het boek die diezelfde keuze maakten lijken de enigen te zijn die echt gelukkig zijn. Deze keuze, het aannemen van deze identiteit, lijkt zo de enige ware mogelijkheid tot geluk, een geluk dat niet te vinden bleek in de idealistische woongroep. Aan het eind van het boek gaat Elenoor naar yogales, waarbij ze mediteert. Mogelijk slaat zij hiermee een nieuwe weg in. Niet langer probeert zij worteling te bewerkstelligen door koopgedrag of door het uitleven van idealen, maar door ook op zoek te gaan naar een Hogere Macht. De tendens van toename van orthodoxie onder jongeren is tot slot niet terug te vinden in *De woongroep*.

Concluderend kan men zeggen dat *De woongroep* deels een afspiegeling is van de status van religie in de huidige Nederlandse maatschappij. Een aantal van de religieuze tendensen die in Nederland zichtbaar zijn lijken goed in het radicaal relationisme te ‘passen’. Uit de houding van Franca Treur ten opzichte van religie blijkt een nieuw soort engagement, niet langer een van taboedoorbreking door te choqueren, maar van een reflectie die op een subtielere wijze kritisch kan zijn. De aandacht van Treur voor religie zou je kunnen interpreteren als een teken van het nieuwe engagement dat zich kenmerkt door het zoeken naar verbinding als een reactie op de ontworteling. Na een tijd van deconstructie in het postmodernisme is het nu tijd voor een tijd van constructie in het radicaal relationisme. Het aantal mensen in de wereld dat op zoek is naar een hogere macht neemt sinds 1970 weer toe. Het is mogelijk dat we dit meer terug zullen gaan zien in de literatuur. Verder onderzoek zal dat uitwijzen.

9. Bibliografie

Arjomand, S.A. (2013). *The Islam and Democracy Debate after 2011*. John Wiley & Sons Ltd.

Bax, S. (2010). Over literatuur, engagement en autonomie: De literaire schrijver als onruststoker. *De leeswolf*. Vol. 4: 278-281.

Boven, van, E. & Dorleijn, G. (1999). *Literair mechaniek*. Bussum: Uitgeverij Coutinho (2013).

Brunn, S. (2015). *The Changing World Religion Map: Sacred Places, Identities, Practices and Politics*. Dordrecht: Springer.

Buitenhof (2015). Uitzending van 10 mei 2015.

Geraadpleegd van: http://www.vpro.nl/speel.VPWON_1232767.html

CBS (2009). *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag/Heerlen.

Cook, M. 'Fundamentalism'. In: *Ancient Religions, Modern Politics*. p. 371-375.

Dam, van, P. (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in Naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Dautzenberg, M. (2014). 'De bevrijding van religie: Hoe christelijke jongeren een religieuze identiteit vormgeven in de postmoderne samenleving.' Masterthesis Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. John Wiley & Sons Ltd.

Dolstojevski, F. (1872). *Boze geesten*. (1959). Uitgeverij Rainbow.

Eugelink, L. (2007). *Niets in mij gelooft dat. Over religie in de moderne Nederlandse literatuur*.

- Goedgebuure, J. (2010). *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010*. Nijmegen: Vantilt.
- Goud, J. (2015). Vormen van thuisloosheid. Gepubliceerd in: *Ontworteld: De schrijver als Nomade..* Red: Goud (J.). Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Greely, A.M. (2003). *Religion in Europe at the End of the Second Millennium: A Sociological Profile*.
- Hart, 't. K. (2009). 'Het moet van de professor allemaal anders.' *De groene amsterdammer*.
Geraadpleegd van <http://www.groene.nl/artikel/het-moet-van-de-professor-allemaal-anders>
- Hart, de, J. (2014). *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hemel, van den, E. (2015). 'Ontworteling als rite de passage van Nederland: ironie, secularisme, nationalisme en literatuur.' Gepubliceerd in: *Ontworteld: De schrijver als Nomade..* Red: Goud (J.). Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Hoenjet, H. (2009). 'Literatuur is meer dan moralisme.' *HP de tijd van 1 mei 2009*.
Geraadpleegd van
<http://www.hpdetijd.nl/2009-05-01/literatuur-is-meer-dan-moralisme/>
- Huber, I. (2014). *Literature after postmodernism*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Johnson, T.M. & Grim, B.J. (2013). *The World's Religions in Figures: An Introduction to International Religious Demography*. Washington, D.C.: Pew Research Center.
- Kastner, J. (2011). 'Postmodernism.' *Atlas of Transformation*. Geraadpleegd van
<http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/p/postmodernism/postmodernism-jens-kastner.html>
- Kromhout, B. (2009). Lessen uit het verleden: De scheiding van kerk en staat. *Historisch*

- Nieuwsblad*. Nr. 5/2009. Geraadpleegd van:
<http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/25357/lessen-uit-het-verleden-de-scheiding-van-kerk-en-staat.html>
- Boven, E., van. & Dorleijn, G. (2013). *Literair mechaniek*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Mellink, A.G.M. (2013). 'Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945.' PhD thesis. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Murray, S. (2004). *Post-Christendom: Church and Mission in a Strange New World*. Londen: Paternoster.
- Musschot, A.M. (1994). 'Postmodernisme in de Nederlandse letterkunde.' Geraadpleegd van http://www.dbnl.org/tekst/muss002post01_01/muss002post01_01_0001.php
- Nores & Inglehart. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. (Cambridge Studies in Social Theory, Religion and Politics). Washington, D.C.: Pew Research Center.
- Olnon, N. & Dijk, van Y. (2015). 'Radicaal relationisme. Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur.'
Geraadpleegd van <http://www.de-gids.nl/artikel/radicaal-relationisme>
- Statenvertaling. (1637). Geraadpleegd van <http://www.statenvertaling.net/bijbel/joha/10.html>
- Stolk (2013). 'Atheïsme over hoogtepunt heen.' Artikel geraadpleegd van <http://www.refdag.nl/zondag> (nakijken - niet te raadplegen op zondag)
- Tom, A. (2006). 'How Stricter Dutch Immigration Policies Are Contributing to Rising Islamic Fundamentalism in the Netherlands and Europe.' *Washington University Global Studies Law Review*. Vol. 5., Issue 2. Geraadpleegd van: http://openscholarship.wustl.edu/law_globalstudies/vol5/iss2/9/

Van Dale middelgroot woordenboek Engels Nederlands. (2009). Utrecht: Van Dale Uitgevers.

Vaessens, (2009a). *De revanche van de roman.* Nijmegen: Vantilt.

Vaessens, T.L. (2009b). 'Terug naar de wereld: proza 1990-2009. Geraadpleegd van <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/literatuurgeschiedenis/lg20015.html>

Velzen, van, J. (2014). 'Interview Trouw 18 januari 2014.' Geraadpleegd van <http://www.francatreur.nl/?p=237>

Wallace, D. F. (1997). 'E Unibus Pluram: Television and U.S. Fiction.' *A Supposedly Fun Thing I'll Never Do Again: Essays and Arguments.* Boston: Little, Brown and Co. p. 21–82.

Wijer, de, E.J. (2013). *God op het boekenbal.* Vught: Skandalon Uitgeverij B.V..